

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ СЕРБІЇ 1878-1918 РР.

Розглянуто періодичні видання України останньої чверті XIX – початку XX ст. як джерело вивчення політичної історії Сербії 1878-1918 рр. Уперше зроблено спробу встановити обсяг виявлених матеріалів у київських, одеських, харківських й інших провінційних газетах, з'ясувати їхню значущість для висвітлення внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів у сербській державі та проаналізувати вплив газетних публікацій на формування ставлення до них української громадськості.

Ключові слова: періодика України, історичне джерело, політична історія, Сербія, публіцистика, кореспондент.

Рассмотрены периодические издания Украины последней четверти XIX – начала XX в. как источник изучения политической истории Сербии 1878-1918 гг. Впервые сделано попытку установить объем обнаруженных материалов в киевских, одесских, харьковских и других провинциальных газетах, выяснить их значимость для освещения внутренне- и внешнеполитических процессов в сербском государстве и проанализировать влияние газетных публикаций на формирование отношения к ним украинской общественности.

Ключевые слова: периодика Украины, исторический источник, политическая история, Сербия, публицистика, корреспондент.

The paper deals with the Ukrainian periodicals of the late 19th – the beginning of the 20th century seen as the source for the research of 1878-1918 Serbian political history. The author attempts to define the amount of the referred information in the Kiev, Odessa, Kharkov and other provincial newspapers, to find out its importance in what concerns domestic and foreign political processes within Serbia and to analyze the influence of the newspaper articles on the Ukrainian public opinion formation.

Key words: Ukrainian periodicals, historical source, political history, Serbia, political journalism, reporter.

Періодичні видання є незамінним джерелом при вивченні історичних подій останньої чверті XIX – початку XX ст. на Балканах. Внутрішньополітичне становище балканських держав, загострення відносин між ними та боротьба європейських країн за вплив у регіоні завжди привертала увагу світового співтовариства. Українська громадськість через повідомлення газет також прагнула якнайбільше дізнатися про долю слов'янських народів на Балканському півострові, особливо сербів, яким активно допомагала під час сербсько-турецьких війн 1876-1878 рр. Актуальні питання не лише політики, але й економіки, культури знаходили відображення в тогочасній пресі. Цим пояснюється велика увага науковців до такого історичного джерела як періодика, що дає можливість всебічно розкрити життя сербського суспільства та об'єктивно відобразити події минулого.

В історіографії періодичні видання України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878-1918 рр. стали об'єктом не багатьох наукових праць. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення

у роботах учених: О. В. Павлюченко [1; 2], С. І. Шевченко [3], І. А. Глічов [4], В. В. Піскіжова [5], А. О. Копилов, А. А. Заводовський [6] та інших. Так, О. В. Павлюченко на основі архівних матеріалів та періодичних видань Росії, України і Сербії розглядав діяльність урядів Сербії, характеризував російсько-сербські дипломатичні відносини у динаміці, зупинявся на наукових, культурних зв'язках двох народів [1;2]. Дослідником публіцистичного доробку Л. Троцького, воєнного кореспондента на Балканах 1912-1913 рр. газети «Киевская мысль», був І. Глічов [4]. Однак він використав лише незначну частину статей, надісланих до редакції з фронтів війни. Періодичні видання України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878-1918 рр. у працях вказаних учених залучалися в межах поставлених авторами наукових завдань, комплексного аналізу проблеми немає. У зв'язку з цим автор робить спробу встановити обсяг матеріалів, присвячених подіям у сербській державі останньої чверті XIX – початку XX ст., та з'ясувати значущість виявлених публікацій для висвітлення

політичних процесів у Сербії й розкриття ставлення до них української громадськості.

Значна кількість періодичних видань України, у яких висвітлювалася політична історія Сербії 1878-1918 рр., знаходиться у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та державних архівів областей. Слід відмітити, що стан збереження окремих газет не завжди дозволяє відтворити інформацію, надруковану на її шпальтах.

Особливе місце серед періодики України другої половини XIX – початку XX ст. посідають київські газети, зокрема, «Киевлянин» (1864-1919), публікації якого найбільш динамічно висвітлювали політичні процеси в сербському суспільстві та заслуговують на особливу увагу. Щоденна літературна та політична газета «Киевлянин» виходила у місті Києві й коштувала у 1888 році 7 копійок [7, с. 1]. З 1879 року її редактором став професор Київського університету Д. І. Піхно [8, с. 452]. За своїм спрямуванням видання вважалося монархічним, що підтверджували його окремі редакційні статті. Фактологічна інформація з Балканського півострова переважно подавалася у рубриках «Телеграми», «Закордонні вісті», «Останні вісті». Під час резонансних подій на Балканському півострові газета розміщувала спеціальні підрубрики: «Події з Балканського півострова» [9, с. 2], «Становище справ у Сербії» [10, с. 2], «Державний переворот у Сербії» [11, с. 2], «Австрійсько-сербський конфлікт» [12, с. 2]. На її шпальтах друкувалися офіційні документи, розкривалися причини заострення внутрішньополітичного становища, зміни державного ладу, думки окремих політичних лідерів, зовнішня політика сербських королів, позиції європейських держав та Росії щодо державотворчих процесів у Сербії, російсько-сербські відносини тощо. Зокрема, газета «Киевлянин» у статті «Питання про сербську конституцію» розкривала ставлення партій до зміни державного ладу Сербії у травні 1894 році та скасування прогресивної Конституції 1888 року. Опозиція виступила однозначно проти повернення до Конституції 1869 року, котра значно збільшувала обсяг повноважень короля. Правляча партія напередніків запевняла, що жоден з існуючих варіантів конституцій Сербії не відповідали сучасним вимогам сербського суспільства. Тому вони передбачали вироблення зовсім іншого основного закону держави, але лише за умови усунення опору опозиції чинній владі [13, с. 3]. Отже, аналіз виявлених публікацій газети «Киевлянин» дає можливість прослідкувати процес становлення державності незалежної Сербії 1878-1918 рр. та показати ставлення до нього європейської й української громадськості.

У зв'язку з обмеженням свободи слова у другій половині XIX ст. у Російській імперії, зокрема й в Україні, діяла ціла низка нормативних актів, які регламентували питання друку періодичних видань. Це негативно відбилося на розвитку видавничої справи. Зокрема, у 80-90-х роках XIX ст. скорочується перелік газет, які виходили на території України, та інформували про події з-за кордону. Такий стан справ ускладнює дослідження матеріалів преси за цей період.

Серед київських газет 80-х років XIX ст. слід відмітити газету «Заря», котра виходила протягом 1880-1886 рр. Редактором-видавцем газети був М. І. Кулішер, публіцист, історик, етнограф, юрист та громадський діяч [14, с. 2]. Газета оперативно інформувала українську громадськість про детальний перебіг збройного конфлікту на Балканах 1885 року в рубриці «Сербсько-болгарська війна» [15, с. 2]. У статті «Становище справ на Балканах» автор, який залишився невідомим, розмірковував над політикою європейських держав після війни. Австрія змушена була рятувати від нищівних умов миру підконтрольну їй Сербію. Росія прагнула зберегти свої прерогативи у Болгарії. Кореспондент уважав, що їхня дипломатія все більше розходилася у своїх поглядах на східне питання. «Як видно з сербсько-болгарського конфлікту, – акцентував він, – мова йшла не про примирення балканських народів, а про перерозподіл впливу на Балканах» [16, с. 3].

У 1887 році почала видаватися щоденна літературно-політична та економічна газета «Киевское слово» (1886-1905). На її сторінках розміщувалися статті про історію, культуру та самобутність сербського народу [17, с. 2]. Ці матеріали є цінним джерелом при вивченні розвитку сербсько-українських відносин. Травневий переворот 1903 року в Сербії, який своєю жорстокістю вразив світову громадськість, став об'єктом багатьох статей газети «Киевское слово» у рубриці «До подій у Сербії» [18, с. 2]. У публікаціях відображалися не лише факти, а й давалася оцінка тогочасних подій.

До процесу висвітлення політичної історії Сербії з 1899 року долучилося періодичне видання «Киевская газета» (1899-1905), яке не залишилося осторонь резонансних подій у Сербії. Газета активно коментувала зміни конституційного ладу сербської держави 1901 року [19, с. 3] та травневий переворот 1903 року [20, с. 1]. Питання престолонаслідування, яке гостро постало на початку XX ст. в Сербії, активно коментувалося у цій газеті [21, с. 3]. Зокрема, вона інформувала українське суспільство про травневий переворот 1903 року, аналізувала політичну ситуацію та намагалися з'ясувати причини кривавої розправи. Слід зазначити, що детальна характеристика та оцінка подій кореспондентами «Киевской газеты» давала можливість українському читачеві формувати власне ставлення до перевороту 29 травня 1903 року в Сербії.

У зв'язку з послабленням цензури у 1905 році у Російській імперії були створені більш сприятливі умови для розвитку преси в Україні. Серед періодичних видань цього часу слід виокремити газету «Киевская мысль» (1906-1918). Вона оперативно інформувала про події Балканської війни 1912-1913 рр., бо її воєнні кореспонденти працювали безпосередньо на фронтах бойових дій. Перша світова війна та роль Сербії у її розв'язанні стали об'єктом постійних повідомлень з Балкан у цій газеті. Вагомими для відтворення процесу становлення сербської державності на початку XX ст. були матеріали Л. Троцького про найвпливовіших політичних діячів Сербії: Н. Пашича, Л. Пачу, С. Новаковича, С. Протича, М. Драшковича.

Окремий блок преси України останньої чверті XIX – початку XX ст. складають одеські періодичні видання «Одесский вестник» (1827-1893), «Новороссийский телеграф» (1869-1903), «Правда» (1877-1880), «Одесский листок» (1880-1917), «Одесские новости» (1884-1917). У різні періоди вони активно друкували повідомлення про політичні процеси в Сербії. Важливим джерелом інформації про російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. та Берлінський конгрес 1878 року була газета «Правда», політичним відділом якої завідував історик та журналіст Г. О. Афанасьєв, котрому належить авторство більшості редакційних статей на відповідну тематику [24, с. 25]. Газети «Одесский вестник», «Новороссийский телеграф» також слідували за подіями у Сербії під час війни з Туреччиною. Перманентна міністерська криза у 80-90-х років XIX ст. та державний переворот 1 квітня 1893 року стали об'єктом уваги публікацій «Одесского вестника» [25, с. 3], «Одесского листка» [26, с. 2], «Одесские новости» [27, с. 2]. Остання з вказаних газет лише з 1893 року стала політичною, чим пояснюється практично відсутність у ній інформації про державотворчі процеси в Сербії у 80-х років XIX століття. Однак перебіг Балканських 1912-1913 рр. та Першої світової війн у газеті «Одесские новости» розкривався у матеріалах її кореспондентів з-за кордону досить детально [28, с. 2–3]. Публікації одеської преси є важливим джерелом при вивченні формування думки громадськості південного регіону підросійської України про події на Балканах.

Серед періодики Харківської губернії слід відмітити «Харьковские губернские ведомости» (1838-1915) та «Южный край» (1880-1919). Переважна більшість офіційних газет, які видавалися у губерніях Наддніпрянської України, друкували місцеву інформацію, але в Харкові відповідне періодичне видання також слідувало за подіями у світі, зокрема в Сербії. Проте повідомлення на її сторінках мали переважно фактологічний характер та базувалися на отриманих телеграмах від загальноімперського телеграфного агентства. У «Харьковских губернских ведомостях» нами виявлені публікації про події російсько-турецької війни 1877-1878 рр., проголошення Конституції Сербії 1888 року, політичну кризу 90-х років XIX ст. у сербській державі [29, с. 2]. У газеті «Южный край» для вивчення ролі Сербії в розв'язанні збройних конфліктів на Балканах становлять інтерес матеріали про сербсько-болгарську, Балканські та Першу світову війни [30, с. 3].

Періодичні видання останньої чверті XIX – початку XX ст. інших регіонів України, які перебували у складі Російської імперії, також не стояли осторонь подій на Балканському півострові. Серед них: «Черниговская газета», «Елисаветградский вестник», «Юг», «Голос Юга», «Вольный», «Елисаветградский день», «Южная Россия» та інші. Слід відзначити, що переважна більшість провінційної преси не могла дозволити собі мати власних кореспондентів у столицях європейських держав або на фронтах бойових дій. Тому редакції запозичували матеріали з великих періодичних видань Російської імперії та передруковували телеграми з-за кордону від телеграфних агентств. У зв'язку з цим матеріали

вказаних періодичних видань для вивчення внутрішньої та зовнішньополітичних процесів у Сербії можливо залучити лише епізодично, у залежності від їхньої значущості для вирішення поставлених завдань.

На особливу увагу заслуговують публікації щоденної політичної, літературної та економічної газети «Голос Юга», яка розглядалася сучасниками як одне з найкращих провінційних видань. Її засновником, редактором-видавцем став Д. С. Горшков, дворянин, депутат першої Державної Думи, відомий ліберальний публіцист, авторитетний земський гласний, член багатьох культурно-просвітницьких товариств Херсонської губернії [31, с. 102]. У статтях її кореспондентів розкривалися: позиція Сербії щодо анексії Боснії та Герцеговини [32, с. 2], причини та наслідки Балканських війн 1912-1913 рр. [33, с. 3], співпраця українців та сербів під час Першої світової війни [34, с. 2]. Підвищений інтерес до сербських справ редакції цієї газети пояснюється великою кількістю сербів та їхніх нащадків у Єлисаветградському повіті, що проживали на цій території з XVIII ст.

Інформація про політичні події в Сербії останньої чверті XIX – початку XX ст. у періодичних виданнях мала як фактологічний, так й узагальнюючий, оціночний характер зі спробами аналізу та прогнозування історичних подій. Ускладнюється дослідження матеріалів неможливістю або сумнівним встановленням авторства статей. Значна їх кількість друкувались під вигаданими іменами, підписувалась лише ініціалами автора чи загальними поняттями. У результаті вивчення публікацій кореспондентів нам вдалося встановити авторство окремих статей, підписаних криптонімами та псевдонімами. Зокрема, під підписами «Д.И.» та «Дмитрий Иванов» друкував статті редактор газети «Киевлянин» Д. І. Піхно [35, с. 1], під криптонімом «Н.» у газеті «Одесский листок» [36, с. 3] – публіцист та письменник О. В. Амфітеатров, у «Киевской газете» під псевдонімом «Тэзи А.» [37, с. 2] – редактор цієї газети А. Ф. Френкель, у «Голос Юга» під ім'ям «И. Давидов» [33, с. 2] – журналіст київських видань І. Л. Давидзон та інші. Репортажі свідка сербсько-болгарської війни 1885 року Антонія Петровського надрукувала у 1886 році газета «Заря» [38, с. 1]. Нам вдалося встановити, що справжнє ім'я автора цих публікацій Антоній Піотровський. Він був польським художником, працював кореспондентом та ілюстратором декількох англійських й французьких газет у Болгарії під час сербсько-болгарської війни 1885 року [39, с. 40]. Київська газета «Заря» у цей час мала також свого кореспондента в Сербії, який підписував статті криптонімом «M.N.W.» [16, с. 2]. Крім того, про життя сербського народу на сторінках періодичних видань України друкували статті славісти М. Є. Глокке [40, с. 3], А. І. Степович [17, с. 2]. У 90-х роках XIX ст. у Духовній семінарії на навчання в Києві перебував Мілан Бойович, який згодом став відомим журналістом. У 1890 році він з Белграда надсилав до редакції газети «Киевское слово» матеріали про становище в Сербії. Так, у статті від 18 липня 1890 року М. Бойович інформував про створення редактором газети «Велика Србија» В. Качанським однойменного товариства, яке мало сприяти

об'єднанню всіх слов'ян для збереження самобутності народів та вести боротьбу за «ідею національного єднання» [41, с. 3]. Свої публікації він підписував псевдонімом «М. Б-ч» [42, с. 26]. Виразили своє ставлення до окремих подій у Сербії член Київського благодійного товариства Т. Ф. Флоринський [43, с. 3] та громадський діяч і публіцист П. М. Мілюков [44, с. 3]. Також у цей період на сторінках «Киевской газеты» під псевдонімом Гарольд друкувався І. М. Левінський [45, с. 288] – журналіст, який співпрацював з періодичними виданнями «Киевское слово» та висвітлював переважно театральне або літературне життя Києва. Одним із військових кореспондентів газети «Киевская мысль» під час Балканських війн 1912-1913 рр. був Л. Троцький, який також працював під псевдонімами «Антид Отто», «Янов». Відомо про його більше 70 статей, репортажів та кореспонденцій розміщених на сторінках періодичних видань. Окрім газети, «Киевская мысль» його матеріали друкували також «Одесские новости». Серед причин Балканських війн 1912-1913 рр. кореспондент називав панславізм. На його думку, гасло «Балкани – балканським народам!» стало ідеологічною основою розгортання національно-визвольного руху за визволення християнських народів з-під володарювання Туреччини. На цій підставі Л. Троцький дійшов висновку, що кожен народ має право на самовираження через створення власної держави [47, с. 3].

При аналізі публікацій необхідно пам'ятати про суб'єктивність оцінки кореспондентами окремих подій. Зокрема, стаття «Що нам робити зі слов'янами?» чітко відображає націоналістичні погляди редакції

газети «Киевлянин». Автор уважав, що «з точки зору російських інтересів слов'яни (балканські народи – А.) Росії не потрібні і ніякої користі принести не можуть, відповідно, з політичних міркувань нам зовсім не доводиться триматися дружби зі слов'янами та шукати їй» [35, с. 1]. Хоча для південних і західних слов'ян заступництво Російської імперії у край необхідне, інакше вони залишаться напризволяще. Основне завдання Петербурга – це дотримання миру та вирішення питання за чорноморські протоки, а не піклування про народи, які цього не заслуговують [35, с. 1]. Досить різка критика пояснюється особистою позицією автора щодо зовнішньої політики балканських країн. Однак указана публікація не свідчить про панування цієї думки в суспільстві.

Таким чином, обсяг виявлених матеріалів, присвячених сербській державі 1878-1918 рр., дозволяє зробити неупереджені, аргументовані висновки й узагальнення. Періодичні видання України останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. є важливим джерелом для вивчення політичної історії Сербії 1878-1918 рр. В опублікованих матеріалах газет щодо Сербії розглядалася діяльність державних органів та політичних партій, аналізувалися причини політичних криз, викладалися позиції громадських діячів з окремих проблем, інформувалося про реакцію народу на дії уряду тощо. Важливість періодичних видань України як джерела дослідження політичної історії Сербії полягає в тому, що вони відображають суспільно-політичні процеси в державі у динаміці та дають можливість прослідкувати формування громадської думки щодо них.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павлюченко О. В. Россия и Сербия 1888-1903 (дипломатические отношения, общественные связи). – К., 1987. – 130 с.
2. Павлюченко О. В. Украина в российско-югославянских суспільних зв'язках (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.) – К., 1992. – 206 с.
3. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1775-2002)). – Кіровоград, 2004. – 167 с.
4. Глічов І. Балканські війни 1912-1913 рр. в оцінці Л. Троцького // Республіканець. – 1995. – № 1-2. – С. 57–59.
5. Піскіжова В. Благодійна діяльність української громадськості на підтримку національно-визвольного руху болгарського народу в період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. (За матеріалами газети «Киевлянин») // Дриновський збірник=Дриновски сборник / С. Ю. Страшнюк (голов. ред.). – Харків ; Софія : Академічне вид-во ім. Марина Дринова, 2009. – 481 с. – Т. 3. – С. 92–98.
6. Копилов А. О., Заводовський А. А. Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичні думки України другої половини ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 56–66; 2005. – № 1. – С. 148–164.
7. Киевлянин. – 1888. – 27 октября.
8. Киевлянин [1864-1918] // Русская периодическая печать (1702-1894): Справочник. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1959. – С. 452.
9. События на Балканском полуострове // Киевлянин. – 1885. – 11 ноября.
10. Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1889. – 1 марта.
11. Государственный переворот в Сербии // Киевлянин. – 1903. – 1 июня.
12. Австро-сербский конфликт // Киевлянин. – 1909. – 3 марта.
13. Вопрос о сербской конституции // Киевлянин. – 1894. – 7 сентября.
14. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 82 т. и 4 доп. т.: Т. 16А (32): Коялович – Кулон. – С.-Петербург, 1895.
15. Сербско-болгарская война // Заря. – 1885. – 12 ноября.
16. M.N.W. Современное положение дел на Балканском полуострове // Заря. – 1885. – 6 декабря.
17. Киевское слово. – 1890. – 17 января.
18. К событиям в Сербии // Киевское слово. – 1903. – 1 июня.
19. Сербия // Киевская газета. – 1901. – 14 апреля.
20. Кровавая катастрофа в Белграде // Киевская газета. – 1903. – 31 мая.
21. Правда о королеве Драге // Киевская газета. – 1901. – 13 мая.
22. Киевская газета. – 1901. – 9 мая.
23. Сербия // Киевская газета. – 1901. – 24 мая.
24. Особові архівні фонди Інституту рукопису: [путівник] / Національна академія наук України ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського ; Інститут рукопису. – К., 2002. – 768 с.
25. Сербия // Одесский вестник. – 1893. – 9(21) июня.
26. Переворот в Сербии // Одесский листок. – 1893. – 3 апреля.

27. Сербия // Одесские новости. – 1893. – 16(28) декабря.
28. Европейская война. Сербия и Черногория против Австрии // Одесские новости. – 1893. – 1(14) октября.
29. Сербия // Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 9 декабря.
30. Южный край (Харьков). – 1885. – 11(23) ноября.
31. Родионова Т. С. Журналисты, редакторы и издатели – члены первой Государственной Думы // Вестник Московского Университета. Сер. 10. Журналистика. – 2006. – № 1. – С. 116–121.
32. Балканские дела // Голос Юга (Елисаветград). – 1908. – 23 ноября.
33. Давидов И. Шансы войны и мира // Голос Юга (Елисаветград). – 1913. – 17 января.
34. Голос Юга (Елисаветград). – 1914. – 10 октября.
35. Д.И. Что нам делать со славянами? // Киевлянин. – 1885. – 13 ноября.
36. Н. Новая сербская конституция // Одесский листок. – 10 апреля.
37. Тэзи А. События в Сербии // Киевская газета. – 1903. – 3 июня.
38. Петровский Антоний. Недавняя война // Заря. – 1886. – 12 июня.
39. Малиновский Ежи Максимилиан. Антоний Пиотровский и художественная культура Пруссии в 19 веке // Восточная Пруссия. История. Культура. Искусство. – Калининград, 2003. – Вып. 1. – С. 40–48.
40. Киевлянин. – 1999. – 19 сентября.
41. Киевское слово. – 1890. – 18 июля.
42. Павлюченко О. В. Сербия та Черногорці в Україні (XIX – початок XX ст.): біографічний словник. – К. : КЖД «Софія», 2009. – 178 с.
43. Т.Ф. Россия и Австрия // Киевлянин. – 1883. – 26 октября.
44. Милоков П. Н. о балканских делах // Голос Юга. – 12 октября.
45. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – Т. 1. – М., 1956. – 440 с.
46. Наблюдения и обобщения // Одесские новости. – 1912. – 19 октября.

Рецензенти: Павлюченко О. В., д.і.н., професор Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.